

## ИЗ ДЕЙНОСТТА НА Д-Р К. КРЪСТЕВ

Любен Георгиев

На 5. IV. 1919 г. една фатална случайност отнема живота на видния български литературен критик и дългогодишен редактор на списание „Мисъл“ — д-р К. Кръстев. Завърнал се неразположен у дома си, той глътва хапче отрова, вместо лекарство. Така завършва живота си последният от известната „четворка“ — не много след тримата си другари: П. П. Славейков (1912), П. К. Яворов (1914) и П. Ю. Тодоров (1916). Оттогава и досега (пък и още приживе) неговото дело е бивало неведнъж предмет на високи хвалебствия и непоколебими отрицания. Тук не става дума за принципиалната борба на марксистите-критици (Д. Благоев, Г. Бакалов, Т. Павлов, Г. Цанев, П. Зарев, П. Данчев, Ст. Каролев) срещу възгледите на д-р Кръстев. Той е атакуван остро и от представители на самата буржоазна критика и тези атаки изразяват вътрешните различия в нея, стремежът ѝ за утвърждаване и отричане на едни или други имена, непримиримата вражда между отделните групи и школи. Нещо повече — някои буржоазни критици са се стремили най-яростно да унищожат и ликвидират безапелационно цялото дело на Кръстев. Прочетете книгата „Критици“ на Й. Маринополски (1910) или хирургическата статия на С. Радев (сп. „Художник“, 1905), или очеркът „Делото на д-р К. Кръстев“ от Ал. Балабанов (сп. „Философски преглед“, 1939) и ще видите колко страст е вложена в опитите да се ликвидира без остатък критикът, за да няма нужда да се ровите из безбройните настървени нападки срещу него по жълтите страници на буржоазния печат. Но какво да се прави — такава е участта на критика: той е принуден да търпи нападките и на ония, които е отрекъл, и на техните приятели, и на ония наранени самолюбия, за които никога не е писал и те се смятат за пренебрегнати, и най-сетне на всичките врагове на ония, които пък е утвърдил със статияте си. А д-р Кръстев е удостоен и с по-голямо внимание. Той е главен герой на Вазовия разказ „Доктор Джан-джан“, на „Японските силуети“, а неговият близък приятел Кирил Христов по-късно му посвещава злъчни строфи в епиграмата „Доктор Ставри“:

Слугинчето — и него той научи  
Нег доктор че е. Във махалата знай,  
че философ е Ставри, всяко куче  
и като философ го сякаш лай. . .

Та Доктор се подписва във писмата  
и до жена си той: за дълг го смята  
и ней да спомни. . . Всеки чифт уши  
с таз титла той откъле проглуши.

И колко мъчно е в сложната атмосфера на всекидневните литературни борби да се определи истинското място на критика! Винаги ще се намерят автори, които от свое гледище ще го оспорят!

За д-р Кръстев това е трудно да стане и половин век след смъртта му. Мъчно е, защото част от ония възгледи, които той някога е утвърждавал и които са враждебни на нашето разбиране за литературата, са още живи в една или друга степен, в една или друга форма и разновидност, не са доунищожени, омаломощени са и само чакат сгода да се проявят отново. А щом е така, ние нямаме право да се отказваме да воюваме и днес с ония страни от литературно-критическата дейност на д-р Кръстев, които са чужди на реалистичната естетика; нямаме право да се отказваме да посочваме вредите, които е нанесъл той в един или друг случай с неправилните си оценки и с погрешната си литературна политика. Въпреки че когато се преодолява мълчанието около някой автор, обикновено се заобикалят недостатъците и се посочва предимно положителното, ние ще трябва да нарушим тая традиция, ако искаме да бъдем по-близо до истината за ролята и значението на д-р Кръстев в историята на българската литературна критика.

Разбира се, днес вече много неща са се изменили и когато съдим за д-р Кръстев, не бива в никакъв случай да се подаваме на голословното отрицание, което вече никого не може да задоволи. Времето на общите оценки и абстрактни постановки мина. Сега от нашата литературна история се изисква да разгледа детайлно пътя на противоречивите писатели, да разплете внимателно възела на противоречията и оцени всичко по достойнство. Литературата не се състои само от реалисти и антиреалисти, от демократи и реакционери, от революционери и мракобеси. Картината на литературното движение е безкрайно по-сложна и по-богата и ние няма защо да се сърдим, че писателите не са строени в две редици едни срещу други и няма защо да се мъчим да ги подравняваме по предварително набелязани схеми. Конкретният анализ на литературно-историческите факти е единственият неопровержим метод, който ще ни доведе до правилните теоретически изводи и обобщения. При това, когато става дума за критик, нас винаги ще ни интересува не само онова, което е остаряло и отживяло, а преди всичко онова, което е запазило своето значение и до днес.

#### МЛАДИЯТ КРЪСТЕВ

19-годишен, завършил Софийската гимназия, Кръстьо Кръстев заминава за Лайпциг, дето през 1885—1888 г. учи философия при проф. Вилхелм Вундт — виден представител на немския идеализъм. При него той защитава успешно дисертацията си „Лотцево метафизическо понятие за душата“ и получава титлата „доктор по философия“, от която не се разделя в нито едно свое писане. (Той тъй е и известен: „доктор Кръстев“; останалите му имена не са популярни. Не случайно някои го зоват Кирил, а други Константин. Истинското му име е Ставри, което той след установяването си в София побългарява на Кръстьо, а след дипломирането си пише винаги „Д-р К. К. Кръстев“).

Той попада в Германия в период, когато в немската философия са добили пълно господство разновидностите на идеализма. Особено популярни са идеите на Нитче. В психологията се подвизават Лотце и Вунт — диалектици-идеалисти, представители на „експерименталната психология“ от нейния късен стадий. В областта на естетиката авторитетите на Карл

Гроос, Конрад Ланге и Йоханес Фолкелт са непоклатими. В критиката властвува естетизмът, в художествената литература си пробива път и търси да се наложи чистото изкуство.

Не е ли ясно какво може да донесе със себе си младият български философ, който е решил да се посвети главно на литературата и изкуството, а наред с това — на психологията и философията? И той наистина се връща в България надъхан с идеите на индивидуализма и естетизма. Но в току-що освободената страна условията са съвършено други, в сравнение с Германия. Ако там капитализмът е минал стадия си на възход и върви към своя упадък, тук той съвсем отскоро е добил възможност за свободно развитие. В България няма почва за „модерните“ идеи на немските буржоазни мислители и младият доктор по философия ще трябва да се съобразява с обстановката, в която се създава младата литература. Освен това той попада в провинцията — в Казанлък, дето бил назначен за директор на педагогическото училище. Но тук неговата дейност надхвърля рамките на длъжността му. Той чете лекции по философия и психология, като си служи с примери главно из художествената литература. Тук оформя някои от своите реформаторски възгледи за образователната система. Участва и в местната театрална самодейност като режисьор, а една снимка от онова време ни го показва в ролята на Луиза от „Коварство и любов“ на Шилер. Проявил се като пламенен еманципатор и в „Ревизор“ на Гогол вече не му се налагало да играе женски роли — за първи път на казанлъшката сцена, пред учудените погледи на еснафите се появили жени. . . Д-р Кръстев въвежда и изучаването на стенография в училището, той е душата и на ред други подобни инициативи. Най-важната сред тях е образуването на учителско дружество със свой печатен орган — „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“, редактирано в Казанлък и печатано в Пловдив. Д-р К. К. Кръстев е бил не само негов редактор, но и почти единствен негов сътрудник и преводач. Тук той помества свои статии за вниманието (кн. 1), за положението на учителите (кн. 3), за експерименталната психология („Може ли да се измерва бързината на мисълта“ — кн. 4) и др. Превежда „Емилия Галоти“ на Лесинг, „Виелица“ на Пушкин, беседата „Хамлет и Дон Кихот“ на Тургенев и др. Изключително с неговите усилия се поддържа и рецензентският отдел на списанието.

През това време името на д-р К. К. Кръстев се е явило под няколко статии и рецензии в сп. „Труд“, „Денница“ и „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“, а също и в „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина на Министерството на просветата“. Това е достатъчно, за да си създаде славата на литературен критик.

Д-р Кръстев идва в българската литература в един момент, когато нашата критика прави първите си плахи стъпки. Нешо Бончев е поставил само началото със своите две статии, посветени пряко на литературата. Никой не го последва — да се отдаде изцяло и всеотдайно на критическо творчество. Всичко що-годе годно пише разкази, драми и стихове; рецензии и статии се явяват рядко, от случайни автори. Неколцината наши писатели пишат и критики, но от време на време, покрай другото, дето са отдадени основните им усилия и внимание.

Още с встъпването си в критиката д-р Кръстев чувства липсата на съперници. Затова той влиза дръзко в литературата и от първата си статия „Иван Вазов — етюди за стихотворната му поезия“ заявява, че ще бъде защитник на поезията и изкуството, провъзгласява се за предходник на

българския Лесинг, в българския Белински и пита: „онези, които доброволно се натоварват с тежката задача да бъдат техни предтечи, не са ли длъжни да докарат поне камънака за гордото им здание? Да, признавам, че са и че съм длъжен“ (сп. „Труд“, 1887, кн. 5).

С такава дръзка самоувереност той се заканва на своите врагове и обявява, че ще ги победи. Малко след това, когато среща техните стрели, намазани с отровата на клеветата, той е все тъй горд и неуязвим. Обвинен, че е роднина на някакъв артист, когото нарекъл талантлив, д-р Кръстев непоколебимо заявява: „Братовчедството трябваше да заведе клеветника в съдилището, но ний предпочетохме да го наречем лъжец пред лицето на цяла България, вместо пред 10 души в съда. Нека се осмели той сега да откаже, че е лъжец и то такъв, който си има ясна, подла цел. . .“ (сп. „Денница“, г. II, 1891, кн. 2, стр. 91, к. а.). И по-нататък изповядва: „Един човек, който се е решил да пише критики, т. е. да се занимава с най-неблагодарната работа, той — научете това, ако не сте го знаели досега — той знае, че негова живот-неговата личност и всичко негово е обречено на „всемирно“ поругание и подиграванье. Аз знаех още от ученическия стол, моето призвание ми готви бъдеще пълно с мрак и кал, но не се поколебах ни минута страстно да прегърна и понеса Исусовия кръст, да стана изкупителна жертва за българската литература. С твърда вяра в дължността си — да говоря само онова, което ми диктува съвестта, аз храбро ще чакам и посрещам всички удари и ще се гордея даже, ако против мене станат всичките жители на мрака. . .“ (пак там, стр. 94).

Някой днес може да се поусмихне на тия дръзки декларации. Нека се има предвид обаче, че без тая си самоувереност д-р К. Кръстев — пък и който и да е — едва ли би могъл да носи в продължение на 30 години тежкото бреме на литературен критик. В едно време на разюздани страсти това не е било никак лесно. Как си представяте, с какво спокойствие е могъл той да прочете например следното антрефиле в пошлото вестниче „Пряпорец“ („независим и самостоятелен о р г а н“!), озаглавено направо „Литературна въшка“: „С една нечута нахалност и с едно неокачествимо безсрамие една литературна въшка, която се зове д-р К. К. Кръстев, е излязло в списанието „Мисъл“ против правителството, по случай откриването паметника на Васил Левски. . . Като слезем и загледаме по-дълбоко в пъклената и дребнава душа на това дребно човече с кривите крака и още по-кривите понятия за честност въобще, ние ще видим, че правителството е нападнато с проста и низка цел. . .“ и пр. (г. I, бр. 1 от 8. XI. 1895 г.).

Но ако приемем, че гордостта му го е спасявала от язвителността на десетки подобни писания в псувачески стил, как да си обясним факта, че той е успял да запази вярата в своето призвание, когато и в сериозни списания, като „Светлина“ например, е бил наричан самозван доктор, маниак, музевирин, интригантин, подлец и пр.? Труден и трънлив е пътят на критика и Кръстев усеща изпитанията още при първите си стъпки. Достатъчно е само да поведе борба срещу неграмотността, за да се надигне срещу му цял вой от обидени бездарници, самозвани величия, маниаци и полуинтелигенти, които винаги образуват мътната вълна на посредствеността, но са особено опасни, когато притежават страшната мощ на безотговорното писане. Ала д-р Кръстев не се бои да излезе насреща им, да се опълчи срещу целия мръсен поток на невежеството и глупостта. В началото той решава да обгледа и оцени преводите, които никнат като гъби в младата ни литература, но е буквално ужасен: „Тръпки ме побиват — пише той, — като си помисля какво ме чака в пътуването ми из тази пустиня, която

носи името българска преводна литература“ („Литературно-научно списание. . .“, г. I, кн. 1, стр. 14). А от сп. „Денница“ се оплаква: „С българските преводачи трябва да се разправяш не за принципите, а за а з б у к а т а на превеждането“ (г. I, кн. 2). И той е безпощаден в своите оценки. Още тук личат неговата суровост и строгост, които той запазва за цял живот. Д-р Кръстев има дълбока лична връзка с литературата ни, той живее с нейния живот и затова любовта и омразата насищат неговите статии и изместват студения обективизъм на учения. Рецензиите му са винаги публицистично заострени. При това той е особено язвителен и безпощаден към пошлостта в изкуството, която за него е равнозначна на престъплението. В младите си години той добре е охарактеризирал своето призвание:

„Няма по-неприятна и по-окаяна длъжност от длъжността на рецензента! Той трябва да се смее язвително, когато сърцето му се къса, трябва да унищожава и да рони сълзи над скръбните развалини. Той се радва от доброто, от прекрасното в литературата, той го хвали от сърце, но де го то у нас? А ония книги, от които кипва всичкий му яд, всичкото му благо-родно негодувание, никнат всякой ден. Като един А р г у с<sup>1</sup> трябва рецензентът да гледа и като един т и г ъ р да дебне и да се хвърга върху жер-вата си, да я унищожи, да я разкъса. В сравнение с тази длъжност, длъж-ността на доктора е много по-приятна — той поне вижда плода на трудо-вете си, той се радва на здравето на своите пациенти. А де ги онези кри-тици, които могат се похвали с същото? Може би някои някога да се вра-зумят, може би топлата дума на критика да запали едно заспало сърце — но уви, може!

Още по-убийствено е, когато трябва да се преследват не само новоро-дените книги, но и ония, които вече отдавна красят лавиците на книжар-ниците; колко злорадство, колко гняв трябва да тлее в гърдите ти, за да бъдеш способен за тази длъжност. Аз съм щастлив, че ги имам. Честит, който ги има като мене.“ („Лит.-научно списание“, г. I, кн. 2, стр. 68—69).

В тия редове е целият Кръстев от младите му години! Категоричен в преценките си, краен в изводите си, той не познава никаква умереност, не владее изкуството на полутона. Това не е само младежка разпаденост, незрялост, неуравновесеност. Тук има нещо друго, по-дълбоко, по-опасно. В тия изказвания се крие зародишът на бъдещия литературен диктатор, който отрано живее с убеждението, че е призван да бъде някакъв жрец в изкуството, да налага възгледи и оценки, да раздава правосъдие.

Ст де е почерпил дързост този 23-годишен младеж, за да изрича такива категорични присъди: „Невежеството на заглавието нека докаже невежес-твото на автора“ или: „Г-н учител Кондев! Чуйте един братски съвет от един учител като Вас: недейте излиза втори път на туй трънливо поле“. Или (за една трагическа пиеса): „Едно е само трудно да се каже: дали пуб-ликата ни или авторите са повече за оплакване. Жалко, че няма инкви-зиция и аутодафе“ („Лит.-научно списание. . .“, г. I, кн. 6, стр. 228). Тия отзиви са написани напълно в стила на Белински, който има няколко тома памфлети срещу пошлостта.

Все така безпощаден е д-р К. Кръстев и срещу бездариято, пошлостта и посредствеността в оригиналната литература. Неговото перо не познава компромиси, не търпи лицеприятието. Той съсича бездариято мълние-сно, с един удар, безкомпромисно и без никакви отстъпки или съобра-

<sup>1</sup> Аргус (митол.) — стооко чудовище, символ на вечно бдящия страж (бел. м. — Л. Г.).

жения. На някои по-мекушави сърца това може да им се стори жестоко. А всъщност Кръстев е разбирал и изпълнявал много добре дълга си! Нека се има предвид, че той е воювал срещу „висшето унизяване и профанация“ на „божественото изкуство“, добили особен разцвет през 80-те години. Средното равнище на по-голямата част от тогавашната поезия може да се определи по следните „стихове“, които при това не са били измежду най-доброто:

Една лисица видяла,  
Че 'дна кошница висяла,  
Пълна с грозде и ' една кука,  
А тя м'чил' с' от сам от кука  
Да може някак да с' качи  
И гроздето да с' докачи  
Но кога видяла, че туй,  
Не й с' удало — хван'ла д' плюй;  
Понеже грозд'то кис'ло с' виждало. . .

Не, след стиховете на Ботев и епопеите на Вазов не могат да се нижат такива стихоподобия, да се връща литературата ни преди периода на Ракowski и даскалската поезия! Д-р К. Кръстев с висок глас изобличава такива автори като Москов, Семков, Шонов, Люляков, Мирчов, Миранзов, Живков, Лобошки, Голчев и др., които искат да влязат с нисък бал в поезията. Особено го дразнят и възмушават проявите на простащина и некултурност в литературата. Когато прочита изповедта на един стихотворец, че скучаел над Шекспировите страници, д-р Кръстев пише гневен памфлет с ироничното заглавие „Ролята на Шекспира в България“ (сп. „Критика“, кн. 9—10, стр. 304—306). Тук със силни думи са заклеямени стихоплетите: „Те са все поети на празни, често и безсмислени думи, понякога на ритми, но поети, които като палачите на Исуса Христа, не знаят какво правят — и дращят само защото виждат, че и други, често по-умни хора, правят същото“.

Д-р Кръстев дири причините за широко разгърнатото се невежество и ги открива в действителността — в „безсъдържателната и бездушна епоха“, която не благоприятствува за развитието на истинското творчество, а скована ума и мисълта.

В друга статия с истински патос на отрицанието Кръстев пише:

„Щастливо време, блажено поколение, в което всеки невежа, всяка бездарност, всеки изпъден ученик счита за своя свещена длъжност да заяви на литературното поприще своето бурно съществуване, да не би окаяната епоха — „кърмачка“ да остане в невежество за неговото класическо невежество! . . . Прочее:

Напред, о ратници „избрани“ (свйше)  
О — самозвани труженици! . . .  
Напред, каквото и да стане! . . .

Дерзайте, о ратници велики и славни културтрегери; напред о първоzvани великомученици! Превеждайте, надпреварвайте се, напругайте „могъщи сили“ в тая борба „равна неравна“ както казва най-поетическият поет на нова, „кална и мръсна“ България! Но мъчно е, нещастници, мъчно е да блеснете у нас с вашето невежество — у нас, посред една ужасна паплач от невежи, които историята ще запише и ще заклеми — за назиdание на грядущите поколения — с печата на позорното херостратовско безсмъртие. Ванков, Н. К. Лица, Тентеров, Вакавчиев, Панайотов — какви горди наименования, какъв дивен пантеон от славни мъже! О,

мили ратници! Мога ли аз да ви мразя, мога ли да не ви обичам, когато само вие ми сте възплъщението на идеята на една велика бъдеща България! Мога ли — вас, благоуханния тор на девствената нива, от която ще поникне един Шекспир, един Свифт?“ („Литературни писма за 1890 година. Писмо VI“, сп. „Критика“, г. I, кн. II, стр. 367).

В тия редове гори един буден критически дух, който обича безкористно и чисто литературата и мрази с непримирима омраза всяко профаниране и опощляване на изкуството. Литературните оценки на д-р Кръстев са винаги емоционално наситени. Този темпераментен критик не може спокойно и с кабинетен обективизъм да преценява художествените ценности. Открие ли фалшификата, той пламва, лицето му почервява от гняв и той е готов да съкруши нещастния автор, да го осмее, да го ликвидира безжалостно, да го извади завинаги от литературата.

Но усети ли пулса на изкуството, д-р Кръстев изведнъж става друг. Той проявява най-внимателно отношение към автора, защото знае прекрасно колко бедна е нашата книжнина на истински дарования. Така например в една рецензия за „Миналото“ на Стоян Заимов критикът изтъква, че Ст. Заимов и Зах. Стоянов са авторите, „без които ний не бихме знали с нужната точност най-идеалната и най-плодовитата епоха от бедната ни история“ („Лит.-научно списание“, кн. 2, стр. 62). За „Писма от Рим“ на Константин Величков в същото списание той пише: „Не е ходил и живял залудо авторът на писмата в Италия и дишал нейния въздух: в тях вее сладостта на италианската природа, чаровната музика на техния звучен език, в тях диша тяхното сладострастно наслаждение от живота. Авторът като че е преживял и пречувствувал 30-вековния живот на вечния град — туй някогашно гняздо на разбойници“ (кн. V, стр. 172). Когато излиза първият том от „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина“ на МНП, д-р К. Кръстев пише възторжен отзив и нарича подвиг появяването на този паметник на българската наука.

В едно море от посредственост и бездарие д-р Кръстев съумява с верен усет да различи хубавото от лошото, ценното от безполезното — първото да подкрепи и насърчи, второто да заклеми и осъди. Той се обявява против опитите на някои автори да изкарат, че българският народ бил изобщо лишен от чувството за поезия. За такива твърдения д-р Кръстев възкликва:

„Туй ще бъде светотатство, туй ще бъде грях, туй ще бъде слепота и глухота към прелестите на народната ни поезия. Народ, който има такава поезия, народ, който пее:

Черней, горо, черней, сестро,  
двама да чернеем,  
ти за твойте лестъ, горо,  
аз за първо либе;  
Тебе те е, горо сестро, слана осланила,  
мене ме е, горо сестро, мама оженила.

— такъв народ не може да е лишен от огъня, от пламъка на поезията. Пламъка е сега искра; тя тлее в гърдите, в душата на народа, но тя ще пламне и много слаби очи ще ослепи с блясъка си“ (кн. 2, стр. 57).

Тази пламенна защита д-р Кръстев подкрепя и с редица конкретни анализи на художествени произведения, които оценява положително. Като истински критик д-р Кръстев не се занимава само с периферията на литературата. Неговото внимание е насочено преди всичко към най-значителните ѝ имена, чието творчество той се мъчи да оцени. Най-голям интерес в това отношение представляват неговите статии и изказвания от периода,

когато той се установява в София и започва да издава списание „Критика“. Това става през 1891 г. И на новото списание той е главният му и почти единствен сътрудник по въпросите на литературата и изкуството. Освен това той пише статии по философия, психология, история, езикознание, рецензира учебници по химия и книги по естествена история, промишленост и т. н., като използва различни псевдоними и инициали (С. Делиспасов, Д-р П. Н. Райков, К. Столетов, Б. Благомиров, С. М-ов, С. С. Pilaethes, по-късно В. Мирюлюбов, В. М., М. и др.), а често пише и без да се подписва.

Какви са позициите на списание „Критика“?

Макар в програмната статия към кн. I да се казва, че страниците на списанието са отворени „за всички посоки и за всички убеждения“, основната линия на „Критика“ не се различава съществено от тая на „Литературно-научното списание на Казанлъшкото учителско дружество“. Критикът предявява високи изисквания към литературата и говори от името на „колективното съзнание“. Той заявява, че е атом от това колективно съзнание и в своите преценки не се доверява единствено на литературния си вкус, а освен субективната оценка, търси и обективни критерии за критиката.

За младия Кръстев връзката между литературата и живота е безспорна. Поезията е огледало на обществото. Откъм съдържание тя е също така истина, както и философията. Кръстев развива разбирането на Белински, когато пише: „поезията разсъждава и мисли с образи и картини, а не със силогизми и дилеми. Всяка мисъл, всяко чувство трябва да са изразени образно, за да са поетически“ („Критика“, кн. 7—8, стр. 239).

В ранния период от своята дейност д-р К. Кръстев схваща материалистически връзката между форма и съдържание в изкуството. Той знае, че „формата на едно поетическо произведение не е маловажно нещо, както мнозина мислят“. Но не дава предимство на формата, както прави по-късно, а изтъква зависимостта на художествената форма от съдържанието: „Идеята съзрява в ума на поета и той е длъжен да ѝ даде нужната съответстваща форма. Формата следователно не е случайна. Тя трябва да е в пълна хармония с идеята“ (кн. 7—8, стр. 248).

Този си възглед, почерпан направо от естетиката на Белински, д-р Кръстев прилага на практика в своите рецензии и отзиви (за стиховете на М. Москов, Иван Вазов и др.). Според него, най-висока оценка заслужават произведенията, в които форма и идея са в хармония помежду си. Така например той отбелязва, че в най-хубавите стихове на Вазов „формата и съдържанието са тъй хармонично слети, тъй сполучено избрани, щото ти се струва, че образуват една дивна мелодия“ (кн. 6, стр. 211).

В кн. II на сп. „Критика“ е поместена статийката „Интимни бележки“. Зад това нищо неговорещо заглавие се крие една крайно интересна статия. С нея се утвърждава, че първостепенно задължение на изящната (художествената) литература е да бъде съвременна. „Истинското призвание на писателя е да бъде съвременен, да говори и пише за съвременниците си“ — се казва още в началото на статията. Колко съременно звучи това и днес, макар че е писано преди повече от 70 години! По-нататък в статията се определят задачите на съвременните писатели:

„Преди всичко България има нужда от писатели като Тургенева, които да ни описват честите тегла и редките радости на селяните и да ни представят идеалите на младите съвременни хора...“

... Да, литературата трябва да бъде съвременна; в нея, като в огледало, трябва да вижда всеки какви сме, какво ни липсува и какво ни трябва. Литературата трябва да поучи и да осмее; тя трябва да ни посочи идеала, който трябва да достигахме. . .“ (стр. 370).

Когато четем тия редове, ние не можем да не съжаляваме, че в своето развитие като критик д-р К. Кръстев се отказа от това правилно определяне на социалната функция на литературата. Всъщност, речем ли да оценяваме дейността на д-р Кръстев според критерия „правилно — неправилно“, трябва да кажем, че в дванайсетте книжки на сп. „Критика“ се съдържат повече верни мисли, наблюдения, положения и оценки отколкото в 17-те годишници на „Мисъл“. Поради това началният период на критика е особено интересен и ценен за нас. Тук всъщност (в „Литературно-научното списание“, в „Критика“ и в първите годишници на „Мисъл“) се намира най-ценното и значителното — от наше гледище — в дейността на д-р К. Кръстев като литературен критик. Ако има нещо, което би могло да се чете и днес от него и с което той да е дал положителен принос в развоја на нашата литературна критика, то е главно и най-напред там.

Особен интерес в това отношение представляват статиите му за Иван Вазов, Т. Г. Влайков, Михалаки Георгиев, Стоян Михайловски и други изтъкнати писатели. Тяхното проучване — което би било предмет на специална задача — ще ни покаже еволюцията на критика от реализъм към естетизъм, без обаче от тука да следва, че всичко в късния Кръстев трябва да се отхвърли безапелационно. В статиите му за Алеко Константинов например се оглеждат всичките противоречия, такъв характерни за литературно-критическите му възрения.

#### ИСТОРИЯТА НА ЕДНА ЛИТЕРАТУРНА ВРАЖДА

Както всяка голяма вражда, така и тая е започнала с добро приятелство. И понеже е писано много за времето на нападките и оскърбленията, нека хвърлим поглед към по-ранния период на техните отношения. Той също заслужава внимание и не трябва да се пренебрегва.

В началото д-р К. Кръстев и Иван Вазов са в добри, приятелски връзки. Вазов, който се е интересувал от всички печатни издания в страната, следи и д-р Кръстевото „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“. Интересно е, че в това малкоизвестно провинциално издание Иван Вазов е сътрудничил с две стихотворения. Този факт показва, че Кръстев се е знаел от по-напред с народния поет, щом като е успял така бързо да го спечели за сътрудник.

Наистина интересите на Кръстев и Иван Вазов датират от по-ранно време. През 1884 г. като ученик в Софийската класическа гимназия Кръстев изпраща в редакцията на сп. „Наука“ свой превод на статия по естетика. Същевременно той уведомява редакцията, че превежда от немски драмата „Клавиго“ на Гьоте. В своя отговор от 10. XI. 1884 г. Иван Вазов отговаря, че не може да помести статията, тъй като тя вече излиза в друго списание, а за „Клавиго“ пише, че „ако се намери удовлетворително преведен, както не се съмнявам, ние с удоволствие ще дадем място в „Наука“ (виж писмата на Ив. Вазов до д-р К. Кръстев в сп. „Септември“, кн. 9 от 1956 г.). По-късно младият литератор отново праща нещо на Вазов, но този път не получава отговор.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Следващото писмо на Вазов прави поразително впечатление на младия Кръстев. В изблик на неудържими чувства той пише на народния поет: „Многоуважаеми г-н Вазов!

По време на Сръбско-българската война той успява да се срещне с него, да поговори за поезията и изкуството и да отнесе със себе си незабравими впечатления от този си разговор.

Като студент през 1887 г. в Лайпциг К. Кръстев захваща, а на другата година в Казанлък довършва статията си „Иван Вазов — етюди за стихотворната му поезия“, напечатана в сп. „Труд“ (г. II, кн. 5 и 6). След това през 1890 и 1891 г. д-р К. Кръстев е приет за редовен сътрудник на Вазовото списание „Денница“, дето печата рецензии за „Коварство и любов“ на Шилер, „Ромео и Жулиета“ на Шекспир, „Д-р Окс“ на Жул Верн, отзиви за книги и списания и три големи статии под общото заглавие „Столичний театър“. Тук той на два пъти защитава Ив. Вазов и К. Величков от нападки на А. Страшимиров.

Статията „Иван Вазов — етюди за стихотворната му поезия“ е първата печатна статия на д-р К. Кръстев. В нея се дава висока оценка на Вазовото поетично творчество. Като излиза от правилното теоретическо положение, че „областта и задачата на поезията захваща тъкмо от там, дето се свършва областта на науката“, критикът разглежда аналитично редица стихотворения на Вазов за исторически събития. Поетът е отразил чувствата на народа, духа на епохата и такава е неговата задача. „Етюдите“ на д-р Кръстев надхвърлят обикновеното рецензентско разглеждане на стихове и сборки („Сливница“ и „Италия“). На места критикът се домогва до верни обобщения на Вазовата поезия. Такива са неговите оценки за „Епопея на забравените“ например, за която той пише:

„В „Раковски“, в „Левски“, „Каблешков“, „Перушица“ Вазов е на върха на поетическия си талант, езика е чудна мелодия, а характеристиката диша една мощ, една величавост, каквато само геният ражда“ („Труд“, г. II, кн. 5, стр. 626).

За лирическите звуци в сборката „Италия“ критикът отбелязва: „те са възхитителни като една италианка, те са мили като нейните черни пламенини очи, страстни, умилни и тъжовни, като нейните любовни „пориви“. „Италия“ е майската китка, тя е трендафилът в оня венец с който потомството ще увенчае челото на първия, на най-честния български поет“ („Из етюдите за стихотворната поезия на Ивана Вазова“, ч. IV, сп. „Критика“, г. I, кн. 6, стр. 206).

В тия свои етюди д-р К. Кръстев е покорен от таланта на поета. В последната част той защитава Вазов от преднамерените критици на един рецензент и изтъква съвършенството между форма и съдържание в стиховете за Италия. С младежки ентузиазъм д-р Кръстев заявява, че Вазов „едва ли има втори последовател на идеите си като мене“ („Труд“, г. II, кн. 5, стр. 629). Ние нямаме никакви основания да се съмняваме, че тази декларация е съвсем искрена. Младият Кръстев е засвидетелствувал обичта си към поезията на Вазов в десетина статии и рецензии.

В „Литературно-научното списание на Казанлъшкото учителско дружество“ д-р К. Кръстев продължава да има общо взето същото положително отношение към Иван Вазов. На много места по различен повод той споменава за творчеството на нашия народен поет, като се ръководи от убеждението: „От хвалби и препоръки се въздържа — Вазовите про-

Днешният ден е паметен за мен, той е епоха в живота ми: днес получих писмото Ви. Колко ме зарадва то ще бъде излишно да Ви казвам; Вие сами, и без моето казване, ще знаете туй много хубаво: на всяка страница от етюдите ми личи колко желая, колко имам нужда да се запозная с Вас“ (писмо от Казанлък, 19. XII. 1888 г., непубликувано. Пази се в музея „Ив. Вазов“).

изведения нямат нужда от тях, те сами се препоръчват. . . (кн. 2, стр. 56). Другаде Кръстев посочва, че според него Вазовото стихотворение „Каблешков“ „чудно и увлекателно рисува тогавашното състояние на духовете“. Той цитира строфи от него и след стиховете:

... И простий чизмар  
въз стола четеше вестника със жар,  
със глава подпряна, с изпуснато шило  
и друг път сърце му не бе така било —

възкликва: „Чудна пластичност, достойна за перото на Шекспира и Гете!“ По-нататък отново отбелязва: „... Вазовата „Епопея“ не губи значението си и днес, при всичко че имаме няколко съчинения по въстанията, нито пък ще го загуби тогаз, когато съдбата ни надари с научни изследвания на тези баснословни — за днешните дребни души — времена“ (кн. 2, стр. 67).

По-задълбочено и по-разгърнато Вазовото творчество се разглежда в рецензията за „Денница“ и в голямата статия за романа „Под игото“ („Лит.-научно списание на Казанл. учителско д-во“, г. I. кн. 5 и 6).

В първата рецензия д-р Кръстев изтъква, че като белетрист Вазов „умее увлекателно да рисува“. Нарича го „виртуозен разказвач и отбелязва: „Той умее из един път, сякаш с магически удар. . . да ни пренесе в душата на героя и да ни накара да живеем негова живот. Четецът се изпълня с интерес още от първите редове; той прелества нетърпеливо и с таен трепет чака по-нататъшното“ (стр. 168—169). Разглеждайки аналитично Вазовата композиция, критикът признава способностите на писателя да създава изкусно епизодични случки, които разнообразяват разказа, усилват интереса на читателя и характеризират епохата, в която е поставен главният герой на произведението. Кръстев посочва, че епично творби на Вазов не само са „една богата галерия от характери и мисли, но са и осеяни с много философски бележки и афоризми“ (стр. 170).

Същевременно критикът знае, че занимателността не е голямо качество на литературните произведения. Известни са много и много увлекателни разказвачи, които често принасят вреда на читателя с простата занимателност, защото „отвличат вниманието му от идеите и характерите и заглавяват фантазията му с празни приключения“. И д-р Кръстев достига до един много важен и много ценен теоретически извод: „Поезията не трябва да служи като средство да се записваме в празните си часове, нито пък да ни увлича от по-трудна и прозаична работа; напротив, тя трябва да заема и нашия разум, и нашата памет“ (кн. 5, стр. 170).

Това утвърждение е насочено против „чистото“ изкуство, против безсъдържателната литература, в защита на реализма.

Разбира се, критикът веднага прибавя, че тази бележка не се отнася за епоса на Вазов, който има други слаби страни. Какви са те? Ето как ги определя д-р Кръстев: „отсъствие на дълбоки и подробни психически анализи на характерите, на душите на героите и често отвличане от главния порой на разказа. . .“ Според критика, това са слабости не на повестите, а на романа „Под игото“ на Вазов. Те се забелязват — добавя той, — макар да са скрити между много хубости. В разказа не са нужни подробни психически анализи и Кръстев съвсем справедливо се стреми да се съобрази със спецификата на жанра, да не натрапва една схема на различни произведения. Той посочва, че такива характери, като Хаджи Ахил, Дакито, Дормидолски, Дядо Лулчо, Иванчо Йотата и Хаджи Смион са „типове, които стоят като живи пред нас и които скоро ще станат нарицателни

имена“ (стр. 170). Ала от тази особеност на Вазов да създава съвършени типове-ескизи д-р Кръстев достига до един неправилен извод: „Затова и Вазовите разкази може един ден да се четат повече, отколкото романът му“. Не! Това предположение се гради върху погрешни основания. Днес ние лесно можем да преценим, че то не се потвърди. Далече по-вярна изгледа друга една оценка на Кръстев — възхищението му от Вазовия пътепис „От Марица до Тунджа“ и особеното му очарование от края на пътеписа („Хубаво си, отечество мое! . .“).

Добрите отношения между Вазов и Кръстев през 90-те години на м. в. се основават на взаимност. Не е само Кръстев, който в „Литературно-научното списание на Казанлъшкото учителско дружество“ (1890), в „Критика“ (1891) и в първите годишници на „Мисъл“ (от 1892) има общо взето положително отношение към творчеството на поета. В началото Вазов също поддържа приятели връзки с критика. Като емигрант в Одеса той посреща с истинско удовлетворение статиите на д-р К. Кръстев, тъй като по онова време творчеството на поета е подложено на непрекъснато партизанско хулене. В писмо от 13. XII. 1888 г. той му пише за „етюдите“ от сп. „Труд“ мнението си: „Аз четох с живо любопитство и с голямо удоволствие студията ви. Аз съм твърде трогнат от вашето съчувствено отношение към мене и произведението ми. Нашата българска критика не ме е изгнала с много ласкавости, за да не почувствувам с всичката сила на душата си цената на вашия дружески и топъл отзив. Благодаря ви горещо“ (сп. „Септември“, 1956, кн. 9, стр. 177).

Прокуден от родината, останал с твърде малко близки приятели, Вазов приема статиите на д-р К. Кръстев като дружеска подкрепа в трудните минути, предлага му да продължат кореспонденцията си и пише: „Признавам се, аз съм един от най-ленивите на света писмописци, но прикинал съм да бъда акуратен спрямо няколко близки на душата ми приятели. Уви, те са тъй малко. Вие ще им уголемите числото“ (там, стр. 178).

И д-р К. Кръстев наистина се нарежда между малцината верни другари и съмишленици на поета. Честата кореспонденция (над 20 писма на Вазов за две години) потвърждава това. Потвърждава го и сам поетът с тона на писмата и с признания като следното: „Аз пак ще ви благодаря за новото заверение на съчувствеността си към мене и трудовете ми. Това за мене е скъпоценно насърчаване и утешение. Особено в днешните обстоятелства, когато неволите и паразитите са способни да убият и един посилен дух, нежели моят“ (писмо от Одеса, 10. I. 1889 г.). Това не е лицеприятен комплимент — най-малко Вазов умее да ласкае, — а чистосърдечна изповед, направена пред близък човек.

Своето положително отношение към Кръстев Вазов не е криел и пред други лица. В писмо от 10. XII. 1888 г. до Ст. Костов поетът с отзовава извънредно възторжено за първите статии на д-р Кръстев (виж Ив. Вазов — „Непубликувани писма“, 1955, стр. 95).

По-късно, когато Иван Вазов започва да редактира сп. „Денница“, той дава реален израз на своите чувства към критика и на доверието си в него. Нееднократно той кани д-р Кръстев за главен сътрудник в критическия отдел. „Аз разчитам единствено на вас в това отношение и затова рискувах да изляза пак с едно списание пред българския свят“ — пише му той на 29. XI. 1889 г. Като приема критиката на Кръстев за сп. „Денница“ като заслужена, Вазов се изказва добре за „Литературно-научното списание“ на д-р Кръстев и го съветва приятелски да не държи прекалено рязък тон, да критикува по-умерено. В края на годината, когато научава,

че „Литературно-научното списание“ ще спре да излиза, той съветва критика да не изоставя това списание, за да захваща друго, защото не бива да се пръскат силите на различни места. Но критикът не се вслушва в този съвет. Провинциалната трибуна е тясна за неговите широки ламтежи. Когато излиза новото сп. „Критика“, Вазов отново има добро мнение за тая рожба на Кръстев. Нещо повече. Редица писма на поета показват, че той е бил в непосредствена връзка с критика и споделя идеята си да се прекрати „Критика“ и със съединени сили Вазов и Кръстев да издават едно списание (виж писмата от 3. V. 1890, от 23. XI. 1891 г. и др. в т. 20 от „Събрани съчинения на Ив. Вазов, стр. 140, 145—146 и др.).

Когато д-р К. Кръстев се установява в София, той се сближава още повече с народния поет. Дватама общуват, разговарят за театъра и литературата, ходят заедно на екскурзия по Витоша. До каква степен е било близко тяхното приятелство говори фактът, че Вазов е доверявал на Кръстев интимни подробности от своя живот и го е натоварвал с деликатни мисии; друг път го кори дружески за някое увлечение; трети път го подиграва за възторга му по „баналностите“ на Михайловски (виж писмата от 11. VII. 1891, юли 1892 г. и др.). Приятелските им връзки продължават до към 1894 година (писма от 21. IX. 1893 и 29. IV. 1894 г. в т. 20 от „Събрани съчинения“ на Ив. Вазов, стр. 156 и 167).

Списание „Критика“ се е нравело на Иван Вазов навярно заради главната си насоченост — защита на реализма. Безспорно, не е била без значение и позицията на главния редактор към неговото творчество, ала приятелството се е крепяло върху общността в естетическите възгледи. Когато д-р Кръстев започва да се отклонява от естетиката на реализма, той започва да губи дружбата на Вазов.

През 90-те години обаче никой не е можел да предполага, че двамата близки приятели ще станат яростни врагове. И в сп. „Критика“ д-р Кръстев продължава да публикува положителни статии за Вазов. Сам той е автор на няколко от тях.

Любима тема в сп. „Критика“ за д-р К. Кръстев е отново печалното състояние на преводната ни литература. Но сега вече той с радост установява, че са се явили неколцина преводачи, които стоят над общото равнище на невежество и посредственост. Сред тях той на първо място поставя Иван Вазов, като отбелязва, че „Вазов е длъжен да бъде пръв на всяко благодарно дело в кръга на неговото царство“ (кн. I, стр. 12). И той настоятелно изисква от народния поет да изпълни този си дълг. Друг път, оценявайки откъс от „Илиадата“, преведен от Ив. Вазов, критикът отново изтъква, че е „престъпление от страна на Вазова дето не упражнява тая своя способност и не отделя време за такива полезни за него и за другите занятия“ (кн. 9—10, стр. 337).

Изобщо в сп. „Критика“ д-р К. Кръстев запазва своето положително отношение към творчеството на Иван Вазов. Собствено, той се възхищава от неговата поезия, а към прозата му се отнася по-сдържано, понякога — съвсем отрицателно. В прегледа на сп. „Денница“, в края на „Етиюдите“ си и другаде Кръстев дава висока оценка на Вазовите стихове. Но някоп разкази, като „Коледен дар“, смята за претенциозни и слаби. За разказа „Бурна нощ“ критикът се изказва съвсем рязко и категорично: „Вазов като да е искал с „Бурната нощ“ да ни убеди, че може да пише и много, ако не лоши, то досущ незначителни разказчета. „Денница“, тоя хубав, но лишен вече от пролетната сочност есенен плод, често ни е давала слаби

разкази, но „Бурната нощ“ ги замете всичките“ (сп. „Критика“, г. I, кн. 9—10, стр. 343).

В първата книжка на новото списание „Мисъл“, което започва да излиза от 1892 година, д-р К. Кръстев помества статията „Из съвременната българска повест. I — Иван Вазов“. Тук той критикува някои произведения на писателя, но общо взето запазва своето голямо уважение към неговия талант. Той не забравя, че Ив. Вазов е най-значителният наш писател, и добавя: „Даже нещо повече: Вазов е единственият поет, който влияе, който привлича масата от публиката. . .“ (стр. 4). Висока оценка е дадена и на стила на писателя.

В последната книжка на „Мисъл“ от първата годишнина, в кратък отзив за том II от повестите и разказите на Ив. Вазов д-р К. Кръстев потвърждава още веднъж своето положително отношение. Редица разкази са оценени добре („Из кривините“, „Дядо Нистор“, „Среща“, мемоарите „Неотдавна“ и др.).

Дори когато в някои от тия статии Кръстев критикува Вазов (както е в статията „Един портрет на нашето общество“), той го прави много внимателно, с голямо уважение. Критикът може да намери, че в „Сладкодумен гост на държавната трапеза“ писателят не е решил задачата си, но бърза да прибави: „Обаче неоспорима е неговата заслуга, дето в своя очерк пръв е отбелязал едно съществено и за жалост много печално обществено явление“ (Д-р К. Кръстев — „Етюди и критики“, 1894 г., стр. 38).

В първата си книга, която е всъщност и първата българска критическа книга с определено значение, д-р К. Кръстев разглежда литературата като отражение на живота. Той изисква от нея да бъде съвременна. Като отбелязва, че „ний живеем в едно неизказано печално време“, критикът упреква писателите, че дават бледи картини от страшната действителност или клоят към тих и безбурен живот. Тази мисъл е вложена и в статията „Поетът и обществото“ (сп. „Мисъл“, г. II, кн. I), в която се разглежда Вазовата стихосбирка „Звукове“. Това е една от най-интересните статии на д-р К. Кръстев от онова време, която разкрива неговите правилни тогавашни естетически позиции.

Въпросът за взаимоотношението между поета и обществото е един от нашумелите въпроси в критиката през 90-те години. Когато започва процесът на разслояване на интелигенцията, спори се най-много за мястото на поета в обществото. Тук си дават среща различните становища, изявяват се пряко протизоположните лагери. Нека припомним, че няколко години по-късно се явяват статии със същото заглавие в сп. „Българска сбирка“ (г. VI, кн. 10) и в „Ново време“ (г. I кн. 3). В първата статия, написана от Х. Г. Чилингиров, се твърди, че „изкуството е преди всичко за себе си, а после за тълпата“ и се отрича правото на литературата да служи на живота. Тъкмо обратното становище защитава Димитър Благоев в своята статия-отговор „Поетът и обществото“. В края на века дискусиата по въпроса, който поставя д-р Кръстев в статията си „Поетът и обществото“, не е утихнала, а се разгаря още по-ожесточено. Тя няма и да утихне, защото третира един от „вечните“ проблеми на литературознанието. (И то, както поезията, има „вечни“ теми, чието поставяне винаги възбужда духовите и предизвиква вълнение.)

Статията „Поетът и обществото“ на д-р К. Кръстев е още по-ценна, защото разглежда проблема не общо и абстрактно, а с оглед на състоянието и задачите на тогавашната литература, наситена е с конкретен литературен материал и изобилствува с вещо изведени критически анализи.

Тя започва с едно признание: „Вазовата лирика — пише критикът — винаги ни е възхищавала, пленявала, въодушевявала и изпълняла с високи чувства“. Това възхищение може да е възпирало погледа от проникване в слабите страни на лирическите произведения, но то не е водило до преувеличаване на добрите им страни.

Като оценява положително редица стихотворения в сборката „Звукове“, които „дишат свежест и сила младежка“, критикът сочи най-главната според него, слабост на стихосборката: „голяма рядкост са в тая сбирка обилните в „Поля и гори“ стихотворения, които свързват личните чувства на поета с духа на времето и на които ний даваме, в известни епохи от обществения живот на един народ, преголямо значение“ (стр. 96). Кръстев изисква от Вазов пълно сливане на интимното с гражданското, на личното с общественото начало в изкуството. Забелязвайки нарушаването на пропорциите, той предупреждава, че това манифестира един голям прелом в душата на поета, който ще се отрази зле върху следващите години от Вазовото творчество. И той смята, че е намерил истинската причина и не се бои да я назове направо: „А п а т и я ще наречем ний това психическо състояние, което е завладяло духа на поета, апатия към безпредельния *misère* на днешния български живот, апатия към оная тъпост и безчувствителност, в които плуе някогашният лев. . .“ (стр. 96)

Д-р Кръстев изисква от поета да бъде съвременен. Между другите качества на лирическия талант се посочва и съвременността: „Лирическият поет, пулсът на народния организъм, всякога е бил най-близък до сърцето и духа на своите съвременници“. Кръстев знае, че идеалите и ламтежите, скърбите и позорът на епохата намират отзив естествено най-напред в трепетното, страдащо и ликуващо сърце на поета, което трепва и от най-слабо докосване. Поетът не може да живее изолирано от другите хора. Природата, която е дала на поета завидната участ да кара по волята си душиите да примират от неговата радост и скръб — бележи критикът — му е възложила и тежкото бреме да живее живота на своите братя, да плаче с техните скърби и да се радва с техните радости. В хода на тия мисли критикът достига до едно твърде важно за нас обобщение: „Един лирически поет, който не дава име на безименните ламтения на своето време, който не отразява неговите надежди и идеали, който не стряска и не вълнува с огнено слово апатичните, уплули в умствен мързел и разврат съвременници, който като облича в плът и кръв своите лични чувства, съмнения, мъки и тревоги, не се стреми в тях да нарисува общочовешки идеали, — такъв лирически поет е много далеч от своето високо призвание“ (стр. 97).

Д-р К. Кръстев защитава едно положение, заимствувано от естетиката на реализма и когато твърди, че поетът трябва „да схваща и да въплъщава в своите произведения чувства, общи на цял народ или на известна част от него“ (стр. 99). Но той е чужд на вулгаризирането на това правилно положение и затова предупреждава, че от поета не бива да се иска да не рисува своите лични болки, своите лични чувства, а да се ограничава само с идеи и чувства, които движат неговите съвременници. Той е против неправилното, стесненото разбиране на социалната поезия. „Оная социалност, която имаме на ум — изяснява на стр. 99 Кръстев — въобще не се и с к а, не се п р е д п и с в а; тя с ъ щ е с т в у в а в поета от само себе си, ео *ipso*, и той няма нужда да я дири и да насилва своя талант, за да я постигне. Поетът живее в обществото, което колкото и да бъде назад в културата, има свои общи стремления, мисли и чувства“. . .“ (к. а.) Във всяко общество съществуват реални нишки, които свързват душата на поета с

душите на неговите съвременници. „Влиянието на средата, на духовните, обществените и дори политическите условия, които душат или възвишават духа — това влияние е един неотразим факт“ (стр. 99—100).

Критикът установява, че Иван Вазов най-много се е влиял от българската среда, в която е израснал. Тя е оказала по-голямо въздействие върху неговото оформяне, отколкото книгите. „И това даде един добър плод — пише Кръстев; — този плод е неговата „Епопея на забравените“ и всички ония, бичущи съвременното поколение епопеи, които поставя Вазов на висотата на времето“. С тия думи д-р Кръстев поставя най-високо в творчеството на Вазов ония творби, които отразяват епохата на националното възраждане и които бичуват съвременното общество на поета. Както се вижда, критикът харесва и утвърждава не само произведенията на реализма, а специално произведенията на критическия реализъм. Ако има нещо, заради което Кръстев да упреква поета, то е отклонението от изобличителната литература. С огорчение критикът констатира, че именно оная струна, която свързва тясно поетът с обществото, е отслабнала в последните години в творчеството на Вазов. Като прочита стиха „С много вече кривди мълком примирих се“, д-р Кръстев напомня на поета, че той няма право да дезертира от обществените си задължения, няма право да се примирява със злото, защото апатията значи смърт за твореца. Тя „затваря егонистичното сърце за нови впечатления и безкористни увлечения и го прави безучастно и безчувствено към онова, що пълни чуждите сърца и души“ (стр. 101).

Каква огромна разлика има между всичките тия правилни утвърждения и оценки на критика и неговата по-сетнешна позиция към творчеството на народния поет! За някакви си 10 години д-р К. Кръстев изменя рязко своето отношение и пише неща, за които с право бихме могли да предположим, че са излезли из под перото на съвсем друг автор, с коренно противоположни представи за живота и литературата. От защитник на поета той се превръща в негов яроsten враг, който непрекъснато дебне случай да го злепостави, да го уязви. След 1901 г. сп. „Мисъл“ се превръща в трибуна на антивазовските настроения. Но понеже делото на Ив. Вазов е добило неவிждана популярност сред народа, измисля се — в духа на индивидуализма — цяла теория за обяснение на литературата: популярността е белег за ниско качество на изкуството; поезията не е за масата, а за малцинната избранници. Тъй беше направен опит да се насади индивидуализмът, субективизмът и естетизмът в нашата литература и главен разсадник в това отношение за дълго време беше сп. „Мисъл“. Неговият главен редактор се оказа начело на борбата срещу Вазов и вазовската линия в литературата ни. Той, който години наред е бил поклонник на поета и сам е автор на десетина положителни статии и рецензии за него. Сега това няма значение. С един замах той ще се отрече от тях. Ще твърди, че са били писани във време, когато художествеността на поетическите творения е била и за него „книга запечатана с девет печата“. В една беседа, произнесена през лятото на 1905 г. в Елена и отпечатана в „Мисъл“, д-р К. Кръстев пише за прединното си отношение към Иван Вазов:

„Когато аз — тогава млад-зелен студент (— нека ни бъде позволен един личен спомен) преди двадесет години, през ноември 85-та година, го намерих в студената и неприветлива стаичка на хотел „Люксембург“ в София, той не смееше да мечтае за никаква популярност, макар зад него да лежеше 15-годишна деятелност, отбелязана с дела като „Поля и гори“, „Италия“ и „Сливница“. И когато две години по-късно, в тогавашното спи-

сание „Труд“ (с един ентузиазъм, от какъвто бог да пази всеки поет!) затвърдих славата му — то беше за Вазова музика съвсем чужда на неговите уши. Сам политикан и партизанин, той не бе чувал освен хвалби в общи фрази от своите, и ругатни и „критики“ — съвсем не в общи фрази — от противниците, политическите противници“ (В. Миролубов — „Млади и стари“, стр. 9).

Д-р Кръстев се е отказал напълно от своето предишно становище. Той се самоиронизира за огъня и жупела, за гнева и възмущението, с които са дишали неговите критици срещу всички някогашни отрицатели на Вазов. Сега той сам се е наредил сред тях, поставя в кавички думата „критика“, щом говори за ранните си статии и за да не бъде поразен от собствения си гняв, предвидливо се охранява с оръжието на самоиронията.

Още в сп. „Критика“ д-р Кръстев беше започнал да тегли една граница между поезията и белетристиката на Вазов. Първата той приемаше без резерви и уговорки, към прозата му се отнасяше с по-голяма вискателност и дори с предупреждение. Постепенно тази оценка се превръща в същинска схема, която д-р Кръстев се мъчи да натрапи с критиките си. Той никога не отрича изцяло и голословно Вазов — на него му е много добре известно че такава една позиция не би убедила никого. Дори и в най-отрицателните си отзиви за поета („Иван Вазов“, „Интимната мисъл на Г. Ив. Вазова“, „Литература и литературни куриозитети“) д-р Кръстев е принуден да признае някои безспорни качества на Вазов. Според него „Иван Вазов е първият български писател, който направи от писателството, от поетическата деятелност същинска професия, който с гордост носи името на писател, обгърна всички по-важни литературни видове“ и привлече вниманието на чуждата критика към нашата млада и бедна литература. Особено внимателно се отнася критикът към Вазовата поезия. Макар вече да критикува и нея, той отбелязва, че тъкмо в тоя жанр е проявил едно богатство, удивително за времето и условията на неговото развитие. „И аз вярвам — пише критикът, — че най-крепката връзка с бъдещите поколения ще образува неговата лирика. Там той е най-вече национален и най-ясно говори на българската душа“ („Млади и стари“, стр. 9) Това общо взето положително отношение към Вазовата лирика критикът запазва в своите трудове и по-нататък.

Ала когато четем статиите му, писани след 1904 г., изпитваме усещането, че критикът сякаш цени положително Вазовата лирика само за да може да подчертае по-добре слабостите и недостатъците на останалото му творчество — на неговата белетристика и драматургия. Тук вече проличават най-ярко преднамереността и тенденциозността на критика. Ако в оценките си за стиховете д-р Кръстев умело демонстрира някаква обективност, в критиката на Вазовата проза и драми той е невъздържан, краен, не приема нищо и издава своето пристрастие и лична неприязнь. Според критика белетристиката на Вазов съдържала „твърде малко художественост и общочовешки елементи“ и „твърде много временни, случайни, локални — с една дума ефимерни“ („Иван Вазов“). За „Утро в Банки“ той е още по-категоричен: „И нито на Вазова, нито на многобройните негови почитатели, които пишат — своето литературно невежество — по вестниците и списанията, не иде на ум, че целият този сборник няма нищо общо с изящна литература, нито с жанра „разказ“, че това са анекдоти, лишени от всяко литературно значение, с които може само да се профанира името литература и да се възпитават читатели на жълтата преса и на нейните

художествено отвратителни романи, повести, царски скандални истории и разкази“ („Литература и литературни анекдоти“).

„Но още по-зле — и въобще най-зле — стои Вазов в драмата: за драматурга Вазов не може да се каже добра дума“ — пише Кръстев и по този начин безапелационно зачерква всички пиеси на писателя. В своето заслепление той не разбира и не може да оцени дори такива безспорни Вазови пиеси като „Хъшове“ и „Службогонци“, а призовава да бъдат освирквани! . . .

Излишно е да се дават повече цитати. И без друго вече проличава цялата несъстоятелност на късните Кръстевски оценки за Вазов. Робувайки на преднамерени тези, критикът се наема с незавидната мисия да размести координатите на българската литература и изтъкне на преден план в нея носителите на „модерните“ идеи. Според Кръстев, Вазов е останал, той живеел в „опълченската епоха“ на нашата литература и вече друг един поет „е поел от плещите му непосилния вече за него товар да в о д и българската литература“ („Млади и стари“, стр. 27). Този поет е Пенчо Славейков. И не Славейков от „Коледари“, „Ралица“, „Епически песни“, а тъкмо авторът на „Химни за смъртта на Свръхчовека“ и „Симфония на безнадеждността“ — последователя на Нитче, Кант и Шопенхауер, „обновителя“ на „остарелия и примитивен реализъм“, за какъвто го превъзглавява „модерната“ критика.

Има много данни за отношението на Вазов към Кръстев от това време. Той го е изразил сам в „Японските силуети“ и в „Доктор Джан-джан“, в разговори и писма. В едно интервю, печатано през 1905 г. в сп. „Светлина“, Вазов се спира повече на етическата страна на спора, като изтъква котерийността и субективността на критици като д-р К. Кръстев, които венчехвалят „комшиите“ и низвергват противника си. Но другаде той посочва дълбоките принципи различия, които стоят на дъното на спора и които са истинската причина за взаимните нападки и оскърбления.

И без да се задълбочаваме повече в периода на нападките и несправедливите огорчения — няма защо да разравяме заглъхналите страсти на онова време — можем да кажем, че историята на тази литературна вражда е твърде поучителна. Тази вражда изразява на лична почва сблъсък между реализма и модернизма, между представите за правилното развитие на нашата литература и крайностите, донесени отвън и насаждани изкуствено. В тази борба победител излиза реализмът. Към края на живота си, след дългогодишен период на мълчание и преоценка д-р Кръстев разбра своите заблуждения и намери мъжество да подири подобрение с народния поет.<sup>1</sup> По това време във възгледите му се забелязва началото на един повече или по-малко решителен обрат. Той е основата за желаното сближение. И става чудо, истинска сензация: след като 15 години е отричал творчеството и делото на народния поет, критикът прави опит за завой към своите първоначални позиции и оценки. Дори Вазов е изненадан от такъв обрат. Той не вярва и се отнася скептично към възможността за „помирение“. Затова, когато през 1917 г. критикът му изпратил руското списание „Современник“, дето е отпечатана негова статия за българската литература, Вазов му пише остро писмо, в което констатира, че Кръстев е неспособен да се превъз-

<sup>1</sup> От две писма на Иван Вазов до Райна д-р Кръстева (първото от 4. IX. 1916, а второто от 8. IX. 1916 г.) се вижда, че сем. Кръстевски са канили поета да им гостува в Костенец. Очевидно Кръстев е желал да постигне известно подобрение в отношенията си с Вазов.

могне, да се абстахира от личните си страсти при оценката на лица, неприятни нему. В тая статия, както е известно, Кръстев поддържа своите естетски оценки за българската литература, критикувани четири години преди това от М. Горки, който е редактирал „Современник“.

През 1919 г., когато научава за смъртта на Кръстав, голямото сърце на народния поет може да намери начин да забрави обидите и оскорбленията и да отрони няколко думи на съчувствие и болка.

Иван Вазов надживя крайностите на „четворката“ от „Мисъл“ не само физически, а и творчески.

## ТРАГЕДИЯТА НА ДОГМАТИКА

„Трагедията на един литературен догматик“ — така Ал. Балабанов окачествя творческия път на д-р Кръстев от реализъм към естетизъм и идейно мирогледно объркване. Струва ми се, че макар да не включва прогресивните моменти от противоречивата дейност на критика тази формула изразява добре неговата еволюция. В творческия му път могат да се съзрат различни увлечения — ту ревностна проповед на индивидуализма, ту стихийно-материалистически попадения. Ала критическата дейност на д-р Кръстев — с някои щастливи изключения, естествено е пронизана от един дух на книжност, умозрителност и емоционална отдалеченост от живите произведения на изкуството. Кръстев е от тия критици, които предварително, априорно са изготвили теоретически правила за литературата и търсят примери и образци, за да ги илюстрират. Когато някое литературно произведение не отговори на теоретизациите, те са готови да го ликвидират. Д-р Кръстев идва в критиката от философията и се мъчи да насади идеите, които е заучил в чуждестранните университети. Вместо от множеството литературни явления да извлече изводите, обобщенията, теорията, той постъпва тъкмо обратното — робува на превзети тези, канони и схеми. Това създава първото предразположение към догматизъм у критика.

Наивно е да се мисли, че схематизмът и догматизмът са нови явления в изкуството ни. Те са познати още от дълбока древност. Те не са рожба на определена действителност или икономическа система, макар че зависят в голяма степен от условията и в един случай могат безпрепятствено да цъфтят, а друг път тяхното разпространение е ограничено. Догматизмът е повреда на диалектическото мислене. Дефектът е в ума, който се приговява към едностранчиво възприемане на света и към още по-едностранчиво реагиране. Догматизмът е присъщ на осакатеното мислене, свойствен е на съзнанието, изопачено от книжност и доктринерство. При него връзката с живота е нарушена, накарнено е чувството на проверка в практиката, притъпена е критичността, убита е всяка мисъл за съмнение, отвлеченото и абсолютното се поставят над действителността. Най-добре показва уродливия си вид догматизмът в такива области като идеалистическата философия, религията и пр. Но той може да се прояви и в моменти на идеен застой, както беше при култа към личността. Достатъчно е да поведе вятърът на творческото мислене, за да се внесе освежаване, да се възстанови диалектичната истина и се прогони чуждият и противен мухъл.

Сгодна почва за цъфтеж намира догматизмът и в идеалистическата естетика, която е изцяло изградена върху умозрителни и погрешни построения, лишени от всякаква връзка с действителността. На тази основа той се проявява и в статиите на д-р Кръстев, който е склонен към догматично възприемане на изкуството още в някои от ранните си статии.

На второ място той е твърде еднолинеен, едностранчив и в теориите, и в преценките си. Неговата сляпа последователност в усвояването на някоя теза — безразлично каква — го води до метафизична упоритост и безогледност. Той би могъл да каже: „Ако един факт не отговаря на моите представи и построения, толкова по-зле за него!“ Тая фанатична последователност, която не държи сметка за противоречията в изкуството, създава у критика податливост към вулгаризации и абсолютизации.

И накрая трябва да се отбележи нормативизмът на д-р К. Кръстев. Той не умее творчески да прилага теорията в практиката. За него естетиката не е ръководство за действие, а сборник от рецепти. Малко се грижи той и за обогатяване на своите представи за литературата, които се оказаха изпреварени и опровергани от живота. И той изпадна в положението на творец, който е пръснал много сили и способности на вятъра, раздал е много от себе си на халост; стопанисал е зле своя безспорен критически талант, пропуснал е да даде онова, което е могъл, не е успял да се реализира напълно.

Но понякога и най-ревностните блюстители на догмите влизат в противоречие със себе си — диалектиката е по-силна от метафизиката. И най-аскетичните догматици правят нарушения спрямо собствения си естетически кодекс. В такива случаи и у тях можем да подирим прогресивни моменти — разбира се, в сложна плетеница с грешки и заблуждения. Нека не зачеркваме всичко, нека проявим и тук диалектически критерий: сред купищата на заблудите да потърсим зърното на истината. То ще бъде по-ценно за нас и него трябва да изтъкнем на пръв план.

Има ли прогресивни моменти в литературно-критическата практика на д-р Кръстев от периода на „Мисъл“? Може веднага да се каже, че те съществуват. И не е важен техният брой — известно е, че ръстът на критика не се измерва по количеството на грешките, които е допуснал, а по имената, които е открил, утвърдил и наложил в литературата. Д-р Кръстев откри, утвърди и наложи имената на неколцина български писатели. Един ден П. П. Славейков почуква уж по погрешка на вратата на д-р Кръстеви и подмамен от миризмата на туткала, с който подлепяли колетите на „Мисъл“, влиза, завързва познанство, което се превръща в близка дружба и продължава цял живот. И преди първата им среща П. П. Славейков е писал стихове, но си е останал неоценен, неразбран, непочуствуван. Пръв — и дълго време единствен — д-р Кръстев усеца таланта на поета и го утвърждава гръмогласно. По-после, както е известно, той бива покорен от мощната личност на поета и утвърждението му достига до безпринципно превъзнасяне, пълна безкритичност и апология; заради тая си любов критикът си навлича много вражди, не вижда и не оценява други дарования, но може определено да се твърди, че без Кръстев, П. П. Славейков щеше да си отиде съсем неоценен и неразбран.

Д-р Кръстев стъпи зад непоетичното име П. Крачолов един голям поет, извика в София своя никому неизвестен сътрудник, намери му работа, той престана да си бode очите по точките и тиретата на Морза и прекръстен от П. П. Славейков, влезе мощно и властно в нашата лирика като един от най-личните ѝ представители. Някои смятат, че Кръстев объркал Яворов. А на мене ми се струва, че нашата литература трябва винаги да бъде признателна на д-р Кръстев за неговата прозорливост, която му позволи да направи това си голямо откритие. Наивно е да се мисли, че един човек е в състояние да измени посоката в развитието на истинския талант, ако няма по-сериозни предпоставки. Причините за Яворовите идейно-твор-

чески кривулици са много по-сложни, те са в самата тогавашна действителност и за тях вече неведнъж е говорено. Факт е, че под стряхата на „Мисъл“ талантът на писателя укрепва, там — по собственото му признание — израства и самият Яворов като поет-художник. Приятен или неприятен, фактът си е факт и ние трябва да го приемем такъв, какъвто си е, независимо че много би ни се искало Яворов да си останеше докрай социалист, да не беше се отдалечавал от социалната поезия и пр. Всичко това обаче в ония условия е свършено невъзможно. Отливът на нашата интелигенция от социализма и от социалната проблематика в литературата е закономерно явление в онова време и както се знае, си има своите дълбоки причини в самата действителност. Един човек и едно списание могат само да благоприятствуват за по-бързото протичане на този процес. И нека още тук отбележим, че д-р Кръстев и „Мисъл“ имат определена роля в това отношение. Те повлияха съществено върху творческото развитие на писатели като П. К. Яворов и то този път повлияха отрицателно. Когато изтъкваме това отрицателно явление обаче, ние не бива да губим представа за сложността на картината и не бива да забравяме, че все пак д-р Кръстев (наред с П. П. Славейков) има най-голям дял за откриването на Яворов и това е една безспорна негова заслуга.

Кръстев откри за българската литература и творчеството на П. Ю. Тодоров. Отначало той го посреща с една унищожителна рецензия за неговия разказ „Певец“ („Мисъл“, г. IX, кн. 12). Дотогава П. Ю. Тодоров е бил само един обикновен сътрудник на списанието, напечатал в него два-три свои разказа, които очевидно не са се понравили напълно на редакторите. Можем дори да предполагаме, че те не са питали симпатии към автора на разкази и очерци от социалистическия печат. В една бележка, насочена срещу сп. „Ново време“, П. П. Славейков се отзовава със съмнение неблагоприятно за очерка „Твърде късно“ на П. Ю. Тодоров („Мисъл“, г. IX, кн. IV), не харесва и други негови очерци. Но въпреки че П. Ю. Тодоров не е бил съгласен с критиката на Кръстев, между двамата постепенно се установяват тесни и трайни приятелски отношения; тяхната дългогодишна дружба продължава до самата смърт на писателя. Д-р Кръстев е оказал известно влияние върху насочването на П. Ю. Тодоров към разработването на модерни сюжети и теми. Всъщност това свое давление той упражнява твърде отрано и е особено доволен, че писателят възприема неговите препоръки. Да, въпреки раздразнението си от критиката за „Певец“, П. Ю. Тодоров гравитира все по-осезаемо към идейно-естетическите позиции на „Мисъл“. Той се освобождава от някои слабости и несвършенства, домогва се до по-високо художествено равнище, но за съжаление едновременно с това заглъхват социалните нотки в творчеството му.

Както се вижда, и тук влиянието на д-р Кръстев е сложно и противоречиво. И тук има минуси и плюсове, но за разлика от математиката, те не могат да се унищожат взаимно, за да остане накрая само един знак. Линиите на развитието са ясни и категорични само в строго определени отрязъци от време.

Изобщо в новата история на българската литература няма тъй сложно и тъй противоречиво явление като кръжеца „Мисъл“. У повърхностния читател той оставя впечатление с привидното си единомислие. Но „Мисъл“ е събрало под стряхата си толкова различни индивидуалности! П. П. Славейков е властна, тиранична натура, непримирима в категоричността на всяка своя дума, на всеки свой ред. Кръстев е не по-малко категоричен, но не

губи представа за двата критерия — редакторският и критическият, — които не винаги се покриват. Като редактор той е готов да се отнесе толерантно към мненията и на най-ожесточените си противници; още в „Литературно-научното списание на Казанлъшкото учителско дружество“ (1890) той дава място на една рецензия срещу себе си, на една „антикритика“ и я помества, както отбелязва в бележка под линия, „с особена радост“, защото „всяка критика и рецензия, написана от едного, е едностранчива, колкото и да е безпристрастна“, „необходимо е да се критикува всяка критика“. „Но не и моята“ — би добавил Славейков, докато Кръстев е готов да приеме за сътрудници и най-големите си врагове. Яворов е коренно противоположен и на двамата. Той е човек не само на думите, но и на действията — антипод на книжните души. И тоя харамия, бунтовник, революционер трябва да усвоява светски маниери, за да не дразни хората от новата среда, в която е попаднал. Затова той се държи с особено стеснение в литературния салон на д-р Кръстев; той очевидно има по-други ламтежи и поезията му ги издава. П. Ю. Тодоров пък не прилича на нито един от тримата. Той сам има самочувствието на основоположник на някакво ново направление в литературата ни, което му е трудно да дефинира.

Разбира се, понеже образуват една среда, четиримата си влияят помежду си. Но по лични особености и по характер на творчеството си те са тъй различни!

И различията много скоро се проявяват. Д-р Кръстев е отговорен редактор на „Мисъл“, но там се слуша волята на П. П. Славейков — той раздава правосъдие и чертае насоки. Яворов пише положителен отзив за Славейков, но не приема всичко от него и за някои стихотворения се изказва пред познати съвсем отрицателно. Славейков утвърждава „бляновете“ на „модерния поет“ П. Ю. Тодоров, но не пропуска да се подиграе с ранните му работи. П. Ю. Тодоров приема словословията на д-р Кръстев, но съвсем искрено признава в едно писмо, че личността на критика му е антипатична. Известни са и дълбоките противоречия между П. Ю. Тодоров и П. К. Яворов, породени от любовта на поета към Мина.

Не е било лесно на Кръстев да служи като обединително звено между тия толкова различни индивидуалности. И затова никак не е чудно, че след 17-годишно славно съществуване сп. „Мисъл“ безславно спира. В последно време единственият начин за обединение е бил „принципът“: никой да не се интересува от това, което пише другият. Годишните броеве са се поделяли между редакторите и всеки е редактирал своята книжка тъй независимо и самостоятелно, като свое списание, а печатането става чак в Тутракан. Но и това не помага. Последвалите два опита да се възроди „Мисъл“ дават на бял свят само появата на два сборника с художествено четиво и статии. После гнездото съвсем се разтурва. . .

Спирането на „Мисъл“ означава провал на генералната линия на списанието, провеждана последователно, но и с всевъзможни отклонения. Известно е, че неговите редактори — и на първо място Кръстев и Славейков — са се стремили да направят списанието трибуна на идеалистическата естетика и индивидуализма. Няма защо да се крие, че в редица случаи то действително е служило много добре като такава трибуна. Ала няма защо също така и да се премълчава, че понякога списанието е провъзгласявало противоположни идеи и е давало достъп на ярки критиков-реалистични произведения. Твърде мощен е бил реализмът в българската литература, твърде яки корените му, твърде здрави традициите му и твърде непоклатими най-добрите му представители и затова той е оказал несъм-

нено влияние и върху линията на „Мисъл“. Разтворим ли сега теченията на това списание, свързано с името на д-р Кръстев, ще срещнем на неговите страници произведения с най-противоположна и дори взаимонизключваща се идейна насоченост.

В началните годишници на списанието е сътрудничил Вазов. В него Т. Г. Влайков печата едно от най-ярките си изобличителни произведения — повестта „Ратай“. Д-р К. Кръстев, този естет и непримирим поборник за пълноценна художествена форма, предоставя редовно място на Стоян Михайловски за неговите не дотам свършени по стих, но силно изобличителни сатири. На страниците на „Мисъл“ виждат бял свят редица произведения на критическия реализъм през 90-те години и на първо място — най-личното от тях — „Бай Ганьо“. Тук сътрудничат още Г. П. Стаматов, Кирил Христов, Цанко Церковски и много други изтъкнати наши писатели.

Това случайни факти ли са? Нима тия произведения не трябва да се имат предвид, когато се определя основната линия на списанието през 90-те години? През „Мисъл“ са минали — за по-късо или по-дълго време — всички наши писатели от оная епоха, включително и най-младите от тях. При цялата си студенина на характера, д-р Кръстев е привличал таланти в списанието и ги е насърчавал. Значението на „Мисъл“ не може да се определи, ако не се оцени по достойнство неговата културна политика, включително и преводите от руската, западноевропейската и славянската литератури, които то е поднесло на своите читатели. Не може само по критическия или само по политическия отдели да се съди за списанието — в такъв случай оценката ще бъде непълна.

Ала големият авторитет, който си завоюва сп. „Мисъл“, създава вождистки амбиции у неговия главен редактор. Още много рано — през 1896 г. той пише: „Как е потребна една личност, която да диктува на живота, да върви от сражение към сражение, от победа към победа, една личност, която със своята непреклонна воля и неуодолима мощ да унищожава всичко“ („Мисъл“, кн. V, стр. 582). От тук до откритата проповед на индивидуализма има само една крачка. Д-р К. Кръстев не се спира, а търси да провъзгласи някого за „духовен водач на народа“. При това той търси тоя „свърх-човек“ не между писателите, отдали се в служба на народа, а смята, че „за висшия подем на народния дух, в изкуството и науката, са нужни художници, отрешени от интересите и нуждите на своето време, художници, за които няма други култ и няма други храм, освен храма на изкуството“. И веднага добавя: „Пенчо Славейков е от тия художници и главната негова заслуга ще бъде да обнови живота чрез възплъщението на чистото изкуство“ („Литературни и философски студии“, стр. 211—212).

Как е стигнал до тия изводи критикът, когато само преди четири години, в първата си книга утвърждаваше, че „един сатирик би намерил в нашето общество тъй обилен материал, какъвто никой друг край на земното кълбо не би му дал“ („Етюди и критики“, стр. 137) и защищаваше реализма, социалното изкуство, служенето на народа и на историческия момент? Сложен и противоречив идейно-мирогледен път е изминал д-р К. Кръстев и видимо е направил голям завой към идеалистическата философия и литературна критика. Трябва да се посочи, че още в сп. „Критика“ наблюдателният читател ще забележи известни признаци на естетизъм. В една бележка под линия, набрана със сини букви, ще намерим едно интересно указание. Д-р К. Кръстев се старее да ни убеди, че „всичкият спор между социално и чисто изкуство е плод само на едно недоразумение“ (кн. V, стр. 209). Като посочва правилно, че истинският поет не може да не бъде

социален, да не бъде огледало на обществото, а от друга страна, че „и най-социални от руските поети, Некрасов, иска от поезията преди всичко да бъде прекрасна, да бъде художествена“, той неоснователно се доверява на Жул Леметър, който твърди, че никой не бил искал „изкуство за изкуството“, а „изкуство за — красотата“. Но д-р Кръстев не забелязва, че съдържанието на тия две понятия е едно и също и че между „чистото“ изкуство и изкуството, което не се отрича от общественото си задължение, има огромна разлика, а не някакво просто недоразумение. На друго място — пак в бележка под линия — д-р Кръстев изповядва, че неговите симпатии клонят към „чистото, класическото, „Гетевско“ изкуство“, ала заявява, че еднакво се възхищава и от „тенденциозната поезия на XIX в.“ (кн. I, стр. 15). При това той добавя, че е нужна толерантност — „никога не би си простили престъплението, да мислим нашите чувства за абсолютни“ (пак там).

На тая толерантност изневерява напълно литературният догматик. Нему се ще да бъде единствен законодател в областта на изкуството. И чрез „Мисъл“ той се опитва да установи еднолична диктатура в нашата критика. В скоро време сп. „Мисъл“ се превръща в единствено място, от дето някой писател може да получи признание. Неговият главен редактор държи критическия жезъл, наметнал тогата на непогрешим съдник. Към него се обръщат за мнения и благословия, той представя българската литература в чужбина. Той е най-авторитетният, най-почитаният, неговото присъствие респектира и внушава уважение. Той говори такива нови и интересни неща и те звучат като откритие, като откровение. Доскоро се смяташе, че Иван Вазов е най-големият български писател, а ето, оказва се, че съществува един друг „невенчан крал на младите и изобщо на днешната българска литература“, <sup>1</sup> издигнал си „сияещ неръководен храм“ в изкуството — Пенчо Славейков. Как не са го забелязали до сега! Значи те не са дорасли до него, значи тяхната култура е твърде ниска и те не могат да оценят новата ера в българската литература, настъпила с идването на П. П. Славейков, ера, която само „глупците, водещи днешната безока читателска маса, не могат да видят“. Силно и неопровержимо звучат словата на критика, който установява, че П. П. Славейков е „гениална натура“, издигнала се до висота, „до която никой от живите, ни от мъртвите великани на българското поетическо слово не е достигал“ (из предговора към „Млади и стари“).

Всичко ново е примамливо и има въздействието на хипноза върху ума. И трябва да мине време за „свестяване“ и отрезвяване. Но когато предсказанията на пророка не се сбъднат, той става смешен в очите на ония, които до преди малко сами са го боготворили.

Подобна трагедия изживява д-р К. Кръстев. Неговите прогнози за развитието на българската литература се оказват погрешни, оценките му — прекалено субективни, възгледите му — твърде догматични. Никой не е в сила да отклони българската литература от пътя на реализма. Убедил се в това, д-р Кръстев преживява период на дългогодишно мълчание, в което „дири себе си“. Откъслечните прояви са само бледо копие на неговата активна и кипяща литературно-критическа дейност в миналото. А към края на живота си у него се забелязват проблисъци на нова ориентация. Изживял дългогодишен период на търсения и самооценка, той постепенно

<sup>1</sup> „Млади и стари“, 1907, стр. 20.

иска да се върне към поривите на младостта, но ненадейната смърт прекъсва тия му намерения.

Самият този факт, самокрушението на литературния догматик, е най-убедителното доказателство за силата и жизнеспособността на реалистичното направление в изкуството.

### Д-Р КРЪСТЕВ ПРОТИВ МОНАРХИЯТА

Политическите възгледи на д-р Кръстев са еkleктични и издават дребнобуржоазните разбирания на критика. Наистина още много рано (в първата си статия) той заявява, че има нескромните претенции да стои „ако не на д, то поне в ън от партизанските борби“ (сп. „Труд“, г. II, стр. 623). И до края на живота си той не става член на нито една партия. Ала това, както и декларациите му, никак не му пречи да участва сам неведнъж и понякога доста разпалено в политическия живот на страната. Това противоречие между декларации за независимост от „злобата на деня“ и дела, които ги опровергават, е характерно за четворката от „Мисъл“ и за техните последователи. Напразно д-р Кръстев ни уверява, че желае да избяга „далеч от уличната врява и глъч“ и че неговото излизане от тихия кабинет и „напоената с въздушни теории и с книжен дъх стая“ било инцидентна и случайна проява. Многобройните му статии по политически въпроси, печатани в „Мисъл“, говорят противното. Може без преувеличение да се каже, че сп. „Мисъл“ и неговият главен редактор са заемали винаги определена позиция по най-важните политически въпроси, а не са ги отминавали с безразличие. Основната насока на политическия отдел на списанието, диктувана от д-р Кръстев, е опозиционна и клони към дребнобуржоазния радикал-демократизъм. Поради това ние не можем да се съгласим с разпространеното твърдение, че „Мисъл“ е „обслужвало реакционната върхушка“. Въпреки всички грешки и заблуждения, присъщи на дребнобуржоазния еkleктизъм и радикализъм (като например отричането на социализма), по цяла редица въпроси списанието поддържа един строг антиправителствен курс, който е изиграл прогресивна роля за времето си. Най-прогресивният момент във възгледите на редакторите — и тук те са единни! — са техните определено антимонархически, републикански убеждения. Д-р Кръстев неведнъж се е изказвал против личната тирания, писал е срещу Фердинанд, обявявал се е открито против монархическия институт. Сам той на няколко пъти е бил жертва на тия си убеждения (уволнения, преследване, арест).

Политическият дневник на „Мисъл“ е буквално пълен с нападки срещу двореца, княза и царедворските правителства. През 1897 г. например, д-р Кръстев пише статия под характерното заглавие „Размишления за една държава, в която убийствата са „обикновено нещо“ (сп. „Мисъл“, г. VII, кн. V—VI). В нея се протестира против потискането на народната воля. Сочи се, че когато министрите се назначават по милостта и благоволенieto на княза, от тях не може да се дири никаква отговорност, защото той няма да позволи да се предават на съд и на всеобщ позор едни хора, с които той си е служил и които са изпълнявали неговите заповеди. „При страшния упадък, при безпримерното раболепие на грамдната маса от интелигенцията, при това противоконституционно съсредоточаване в ръцете на княза всичката власт“, авторът вижда само две възможни средства, „за да се въдвори в България царството на законите“: — „или народната революция, кървавата разправа с всички народни тирани“, — или

„образуването на една партия, която да тури край на хитруванията и кривулеченията на днешните наши политически партии, да излезе явно против неконституционния начин, по който се управлява България и да начертае пълна и ясна програма за действие. . .“ (пос. кн., стр. 529). За съжаление, д-р Кръстев не разбира, че тази партия бе създадена в лицето на БРСДП. Но за нас са по-важни не неговите наивни утопии, а трезвата му оценка на положението, която го води до правилното допускане на възможността от една масова революция. Макар да се бои от нейните „катастрофи“, той смята, че условията ще я подготвят и след нейната победа „ще настъпят по-щастливи дни на народното управление“.

Като взема повод от недоволството, което изказал Фердинанд от „студентната на столичното население“, от неговото безучастие в официалните тържества, д-р Кръстев пише: „Народната любов е един л у к с за князете и ний не разбираме защо е потрѣбвала тя на нашия княз, когато той и без нея може най-честито да си князува. Нашият народ нито има някакви монархически чувства, нито ще ги има някога“ (там, стр. 530, к. а.). По-нататък в статията се казва, че „интересите на княза са различни от интересите на народа и понеже, по вината на нашите политически водители, той е господар на положението, а не народът, то естествено, работите у нас се ръководят както той желае. А за някаква обич, някаква лична привързаност на народа към негова княз могат да говорят само хора, на които се плаща да говорят така. . .“ (стр. 530—531).

Тия изказвания на д-р Кръстев го представят като пламенен демократ, като човек с будна и неподкупна гражданска съвест.

Десет години по-късно д-р Кръстев засвидетелствува отново своите републикански убеждения. Това става в неспокойната за нашата наука и литература 1907 година, когато българското студентство даде внушителен урок на царедворците, като освирка Фердинанд при неговото посещение по случай откриването на Народния театър. Изпаднали в умопомрачение и истински бяс, управниците вземат пословичното по своето мракобесие решение да затворят единствения тогава храм на българската наука — Софийския университет. Д-р Кръстев нарича този акт „безподобен позор за една културна държава“, акт на азиатска сатрапия и заема твърдо и решително страната на студентската младеж — преследвана и изключвана, арестувана и насилствено тикана в казармите. Във връзка със студентските вълнения той пише серия от статии: „Съдбините на нашия университет“, „Началото на края на университетската криза“, „Университетският въпрос и класното учительство“ и изготвя позив „Към българската студентска младеж“, с който я призовава да бойкотира лекциите на новоназначените лектори на мястото на уволнените професори.

От това време датира и статията „Княз Фердинанд и българската литература и духовен живот“ на д-р Кръстев, печатана в кн. IV—V от 1907 г. на сп. „Мисъл“. Още мотото към статията разкрива нейната основна мисъл: „Не бих се заклеял, че един ден няма да се яви някой лъстец, който да намери за добре да назове днешната епоха на немската литература епоха на Фридриха Велики“. С тия думи на Лесинг нашият критик подчертава разстоянието между монархията и литературата, известно още от историята. По-нататък той излага без заобикалки своите мисли. Според него българската литература е закърмена в революционен дух и този дух „за един потомък на Бурбонския кралски род не може да не бъде предмет на антипатия“ (пос. кн., стр. 367). По тази причина Фердинанд е изпитвал неприязън към литературата и така тя е останала незасегната от коруп-

цията, проникнала в много други области на живота. Кръстев установява, че нашите видни поети и писатели са останали най-чисти и най-безкористни сред обществените дейци. „Между вестникарите и политиците — казва той — видяхме от 15 години насам толкова падения, толкова измени, толкова сервилност — даже у хора, които бяха започнали като идеални борци и бяха жертвували всичко в борбата — между писателите с талант и значение никой не измени на себе си, никой не запетни доброто си име, никой не си купи охолан живот с цената на своята чест, на своята свобода, на своята гордост. Ломиха се талантите, падаха силите, но волите изтраяха. И днес между младите няма да се намери нито един, който не би се почувствувал жестоко оскърбен от едното подозрение — не че желае да привлече върху себе си височайше внимание чрез поетическа сервилност, но дори че желае да се доближи до българския княз и да вземе акт от неговото съществуване в своята поезия. Една римска, една почти републиканска гордост“ (там, стр. 368).

От тия безспорни факти критикът извежда една важна мисъл. Според него, българската литература притежава едно голямо, неопенимо достойнство, неотбелязвано дотогава: чувството на гордост, независимост и свобода на духа. „И не ще и дума: с тоя характер нашата поезия се явява истинска възпитателка на демократически, дори републикански чувства“ (стр. 369). Никой от съвременните му поети не е дал в положителна светлина образа на Фердинанд. Но затова пък за него са създадени много сатири, най-значителните от които са излезли от перото на такива изтъкнати представители на нашата литература, като Алеко Константинов, П. П. Славейков и Стоян Михайловски.

Самият Фердинанд, посочва критикът, е проявявал „крайно обидно за националните ни чувства пренебрежение към нашите културни интереси“ (стр. 375). Д-р Кръстев изнася един твърде показателен факт в това отношение. През 1879—1900 г. със златни медали за наука и изкуство са наградени много чужденци и само двама българи: през 1896 г. Иван Вазов като **и а р о д е н п р е д с т а в и т е л** (!) и през 1900 г. Антон Драндар, „списател“ (??).

Нееднократно се изказва д-р К. Кръстев против Фердинанд и монархията и по-нататък в своята дейност. През м. март 1915 г. той съставя комитет за борба срещу германofilската позиция на правителството. След агитацията на Кръстев комитетът осъзнал „единственото зло и единственият враг, с когото трябва да се борим — цар Фердинанд“. Няколко месеца преди смъртта си, на 1. II. 1919 г. от страниците на в. „Заря“ д-р К. Кръстев за последен път изяви открито своите антимонархически чувства.

В идейното и творческо развитие на д-р Кръстев са известни много люшкания и колебания, остри завои и противоречия. Може би единствените му убеждения, на които той нито един път не изневери, от които не се отрече и които запази докрай бяха неговите републикански идеи. В продължение на 17 години сп. „Мисъл“ воюва непримиримо и последователно срещу монархията като държавна форма на управление и срещу Фердинанд, когото сочеше като виновник за бедите на официалната политика и от когото призоваваше да се потърси отговорност. Когато днес разлистваме пожълтелите страници на това списание, ние не можем да не почувствуваме гражданската доблест и мъжество на неговите редактори в тяхната борба срещу монархията.

Последователна е позицията на „Мисъл“ и по отношение на друг един политически въпрос, който заема видно място в нашите обществени работи в края на м. в. и първите десетилетия на н. в. — въпросът за Македония. Чирпанецът Яворов ходи два пъти с пушка в ръка с чета из Македония, пише позиви, издава вестници, води сражения за нейната свобода. П. П. Славейков мечтаеше да види Македония свободна. П. Ю. Тодоров взе също така присърце борбата на македонците и в многобройни изказвания се присъедини към тяхното справедливо дело. Между тях д-р Кръстев имаше най-голямо право да се вълнува от съдбата на Македония. Сам той е пиротчанин, преселник и споменът за родния край изпълва сърцето му с болка, а ума му с решителност за действия. Той пише статии и апели, а след затварянето на Университета през 1907 г. и уволнението му заради симпатии към студентите, които освиркват Фердинанд, Кръстев заминава учител в Скопие. По-късно развива усърдна дейност в Пиротско, подпомага морално и материално свои съграждани, застъпва се за тях, дава им безкористно своята подкрепа.

Също важен момент от политическите възгледи на д-р Кръстев е неговото русофилство. Наистина в едно „отворено писмо“ от 1896 г. той се обявява против партизанските вражди между русофили и русофоби, които са имали особено лоши последици в Стамболовия режим и в управлението на К. Стойлов. Но всъщност всички от кръга „Мисъл“ са убедени русофили. Макар че П. П. Славейков и д-р Кръстев са учили в Лайпциг, а П. Ю. Тодоров в Берлин, макар да са немски възпитаници, те са запазили в себе си чиста и свята обичта си към Русия. Още преди Първата световна война д-р Кръстев пише статия и призовава държавниците да идат сред народа и му обяснят гибелните последици от присъединяването на България към централните сили. В навечерието на войната той съставя антиправителствен позив, подписан от видни писатели и общественици, за който бил арестуван. След войната издава позив, с който приканва правителството да сключи съюз с Югославия.

По време на войните д-р К. Кръстев използва многобройните си връзки, за да направи застъпничество за цяла редица наши интелектуалци — да не бъдат изпращани на фронта. Той изготвя списък на десетки артисти, художници, писатели, музиканти, общественици и др. и настоява пред военния министър да бъдат оставени в тила. В това отношение той сполучва и може да се каже, че мнозина наши интелектуалци дължат живота си на д-р Кръстев. Този негов жест, направен тайно и без всяка поза, го изтъква като голям хуманист. Той е само една частица от неговата последователна борба срещу войната. Още през 1890 г., в една рецензия за стихосбирката „Победа“ на Сл. Кесяков — една от първите, ако не и първата литературна рецензия на Кръстев — той беше писал: „войната е грозно, безчеловечно нещо и за да стане поетичен предмет, изисква се извънредно голяма идеализация“ (сп. „Денница“, г. I, кн. 2, стр. 137).

Политическите възгледи на д-р К. Кръстев са изложени най-добре в споменатото му „Отворено писмо до г. В. Велчев, главен редактор на „Прогрес“ в София“. Тук Кръстев е изложил програмата си в следните 13 точки: 1. Да се турят навеки в архивата русофилството и русофобството; 2. Да се ликвидира личното политиканство; 3. Намаляване на високите заплати; 4. Справедливи пенсии; 5. Въвеждане на прогресивно-подходяща данъчна система; 6. Безплатно правосъдие и медицинска помощ; 7. Наказване на опозорени закононарушители; 8. Дирене на лична

отговорност от министрите; 9. Гарантиране свободата на мисълта и на убежденията не само на книга и не само за правителствените партизани; 10. Ликвидиране на шпионските и тайни фондове; 11. Намаление на полицията и войската наполовина и създаване на народна милиция в противовес на опасния за народната свобода милитаризъм; 12. Повдигане образованието на народа; 13. Изтръгване на суверенитета из ония ръце, в които фактически, макар и противоконституционно се намира (по вина на министри-лакеи и депутати-нули) и връщането му в ръцете на народа. (В. „Народни права“, г. VI, бр. 137 от 18. XI. 1896 г.)

Д-р К. Кръстев се обявява и срещу буржоазните партии, които според лозунг си се делят на два вида: 1. „Да бъдем на власт“ и 2. „Да дойдем на власт“. Той разбира, че правителствената партия „отнима свободата на мисълта и преследва българските граждани за техните убеждения и управлява българското княжество като една завоювана неприятелска страна“ (в. „Народни права“, с. г., бр. 149).

Някои от тия демократични разбирания от младежките си години д-р К. Кръстев запазва и по-нататък в своите възгледи. Той мечтае за такава справедлива държавна уредба, в която да управлява обществото, „в която не могат да виреят никакви натрапени тирани и никакви заграбили властта развратни властници“. Неговият идеал е буржоазно-демократичният парламентаризъм. И той се бори смело против тиранията, посегателството върху мисълта и свободата, върху неприкосновеността на човешката личност (сп. „Мисъл“, г. X, кн. VIII, стр. 478). През април 1915 г., като изказва предположението, че в тия „тежки и съдбоносни дни“ за България правителството иска да има само симпатиите на Германия и Турция, той отбелязва: „Може би, аз не зная и не мога да съдя за това. Но аз зная, че България днес не се управлява от държавни мъже, които въплъщават и изразяват чувствата на народните маси. Напротив, всички техни усилия са насочени към това, да осуетяват или дори да запрещават манифестирането на тия чувства“ (в. „Мир“, г. XXI, бр. 4532 от 6. IV. 1915 г.).

Д-р К. Кръстев отправя гневни обвинения и срещу нашата интелгенция, която е малодушна, страхлива, антисоциална, отдадена на кариеризъм и службогонство. От тази характеристика той изключва само социалистите. Така че неговите думи се отнасят за буржоазната интелгенция. През 1898 г. той изобличава нейната обществена апатия и липса на високи идеали (сп. „Мисъл“, г. VII, кн. I, в. „Мир“, 1915, бр. 4532).

Критицизмът на д-р Кръстев обаче няма опора в никоя класа, партия, група. Кръстев не разбира тенденциите на общественото развитие; още във философското му образование се чувствуват сериозни празноти що се отнася до социологията и политическата икономия, които са му чужди. Съвсем наивно-идеалистически той иска да внесе сред народа по-висока култура, а в политическия живот — морал, благородство и идеализъм. Исква да ги внесе като религия, като учение, което облагородява и пречиства. Но дори църквата си е изградила цяла система от служители, които разпространяват религиозните догми. Д-р Кръстев отрича партиите, а понякога и самата политическа борба. Първоначално той се свързва със социалистите и през 1897 г. неговата кандидатура е била издигната в Казанлък от страна на социалдемократическата партия в изборите за народни представители. Той не е бил член на партията, а се присъединил към листата на двамата членове на БРСДП Константин Бозвелиев и Янко Сакъзов, ала не бил избран — получил 646 гласа. По-късно, както е из-

вестно, Кръстев се отделя напълно от социализма и гравитира към лагера на неговите противници. Сп. „Мисъл“ се превръща в трибуна, дето наши и чужди знаменитости на перото се надпреварват да пророкуват, че в България нямамо почва за социализъм, защото нямамо работническа класа. Сам Кръстев влиза в злополучна полемика с Дим. Благоев, в която издава своите ограничени и наивно-идеалистически представи за развитието на страната и литературата.

Как се извършва този прелом у него? Всъщност тук едва ли е правилно да се говори за някакъв прелом — нужно е да се проследи еволюцията на д-р К. К. Кръстев, за да се очертаят по-добре кривулиците по неговия сложен идеен и творчески път и да изпъкне по-ясно кое ние днес ще приемем от него и кое ще отхвърлим.

Изменили са се много неща от времето, когато д-р К. Кръстев се изказваше положително за социализма и социалистическите списания.<sup>1</sup> През 1899 г. той все още се оправдава, че една антисоциалистическа статия е намерила място в „Мисъл“ по време на неговото отсъствие. По-късно той ще изостави всички оправдания и претенции за обективност, ще разтвори гостоприемно страниците на списанието си за всевъзможни отрицатели на Марксовото учение.

Всички тия моменти във възгледите и дейността на д-р К. Кръстев са свързани с миналото и са останали безвъзвратно в него. Те изразяват слабите страни в светогледа на критика. Когато ги изтъкваме, ние не се стремим да определяме по тях отношението си към д-р К. Кръстев, а отхвърляйки отживялото, искаме да очертаем с по-голяма точност стойността на критика. Защото независимо от всички слабости, грешки, увлечения и заблуждения, д-р К. Кръстев е крупна фигура в нашия културен живот. В кратката история на българската литературна критика той е оставил известни дири и неговото дело не може да се прескача или да се покрива с булото на мълчанието.

<sup>1</sup> Дори ако изоставим рецензиите за „Ден“ и „Дело“, в които има и спорни оценки, можем да посочим Отвореното писмо на д-р К. Кръстев до В. Велчев, главен редактор на в. „Прогрес“. В отговор на Велчев, който напада социалистите, д-р Кръстев пише:

„Толкова чудно ли би било — за вас и вашите другари — ако един млад човек би станал социалист? Не говоря за туй дали то би било похвално или не (за себе си казвам, че бих го нарекъл похвално), а само за туй, било ли би то неестествено, странно. Какво е вашето мнение остава да кажете вий, но според мене, то би било най-естественото нещо на света! На социалистическите учения — били те осъществими или не — не може да се откаже в никой случай поне това, че са носители на идеали, че проповядват един, безспорно, по-добър обществен строй и че имат с какво да пленят, да привлекат младата душа. Каквито и колкото и да са добродетелите на съществуващия обществен строй, той има тоя недостатък, че е нещо действително и не оставя простор за мечти и блянове. А... действителността никога не може да бъде тъй прекрасна, както нашите блянове. — Безспорно е това, че пътят на прогреса (не на вашия „Прогрес“, г-н Велчев) е към социализма, в една или друга форма. Следователно, чудно и подозрително би било, ако един млад човек направи онова, което направиха толкова днешни членове на нашите партии: ако от социалист се превърне в анти-социалист или в никакъв, т. е. само карьерист и роб на презрения печат“ (в. „Народни права“, бр. 137 от 28. XI. 1896 г.).